

РОЗДІЛ I МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Діана Гарник
Наук. керівник – к. філол. н., доц. Павлушенко О. А.

КОНЦЕПТ УКРАЇНА В ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКИХ КАРТИНАХ СВІТУ Т. ШЕВЧЕНКА ТА В. СТУСА

Процеси пізнання відбуваються за безпосередньої участі мови, саме вона забезпечує протікання когнітивних процесів та існування когнітивних структур. Дослідженням згаданих процесів та структур займається новий напрямок лінгвістичних досліджень – когнітивна лінгвістика. Можливість моделювання мовної картини світу з урахуванням культурологічно-когнітивного досвіду та подальшим встановленням спільних особливостей розвитку семантики слова є новим перспективним напрямом мовознавства.

Починаючи з 50-х років ХХ століття в центрі уваги лінгвістичних досліджень перебуває вербалізація образу світу, сформованого у свідомості носіїв мови. Оскільки мова нерозривно пов'язана з національною історією, культурою та духовністю, то процес її осмислення стає неможливим без урахування фігури мовця – того, хто спостерігає, мислить, аналізує та перетворюється на об'єкт когнітивно-комунікативного вивчення мовленевої діяльності.

Дослідження цього зв'язку передбачає вивчення мовної картини світу, яка містить пізнавальну інформацію про дійсність, оцінні судження та асоціації. Вивчення цієї інформації, закодованої в системі тексту, у формальній та семантичній структурі окремих слів, у конотативних нашаруваннях лексичних одиниць є актуальною проблемою лінгвістичної науки, якій присвятили свої праці Аскольдов-Алексеев С. А. [Аскольдов-Алексеев 1928], Даниліна О. В. [Даниліна 2010], Мороз О. О. [Мороз 2010], Ніконова В. Г. [Ніконова 2012] та інші. Вербальну експлікацію

концептів у художніх текстах досліджували Швидка Н. В. [Швидка 2017], Павлушенко О. А. [Павлушенко 2019].

Досі немає цілісного дослідження концепту *Україна* в індивідуально-авторських картинах світу Т. Шевченка та В. Стуса. Уперше здійснено повний когнітивний аналіз функціонування концепту *Україна* в мові художніх творів Т. Шевченка та В. Стуса.

Важливим елементом національної культури є власні назви, які відіграють важливу роль у самоідентифікації громадянина. До таких назв належить топонім Україна.

«Словник української мови» за редакцією Б. Грінченка подає такі визначення терміну «Україна»: 1) країна; 2) Україна, Малоросія – країна, населена українським народом [Грінченко 1958: 563].

Концептуальний аналіз словникового дискурсу свідчить про те, що концепт Україна належить до суспільно-політичних, географічних, ідеологічних і культурно вагомих концептів.

Концепт *Україна* нерозривно пов'язаний з особливостями ментальності народу, у концептуальній системі якого він функціонує, оскільки в національно-культурних вербальних стереотипах якнайповніше відображено особливості сприймання світу певним етносом. Незаперечним є факт, що національна самоідентифікація народу, його потенціал та історія знаходять своє відображення в художніх текстах, які конденсують та репрезентують культурний досвід нації. Цими репрезентаторами, що відбивають мовну картину світу, є концепти. На нашу думку, тексти таких визначних постатей української літератури як Тарас Григорович Шевченко та Василь Семенович Стус вдало відображають національний дух українського народу та представляють етнос світовій культурі.

Оскільки як Шевченко, так і Стус тривалий період перебували далеко за межами домівки, то цілком природно, що відповідною семантикою позначено сам онім – «далека рідна земля»: *Прилини до мене, хоч на одно слово, Та про Україну мені заспівай!* (Т. Шевченко, «На вічну пам'ять Котляревському»). *Україно, тебе вже не видно – ні тополь твоїх, ні дубів. За Михайлівським хутором, рідна, я надовго тебе загубив* (В. Стус «Глухо сосни скриплять на світанні...»).

Знаходить свій відгук в поезії й історія часів національно-визвольної боротьби, тому широко вживається онім «Україна» на позначення території, на якій відбувалися події національної історії: *Було колись – в Україні Ревіли гармати; Було колись – запорожці Вміли панувати* (Т. Шевченко, «Іван Підкова»). *Та як, люльки закуривши В Польщі на пожарі, В Україну верталися, Як бенкетували* (Т. Шевченко «Все йде, все минає»).

Тарас Шевченко та Василь Стус мали одну мету, але обидва були засуджені владою та заслані за межі Батьківщини, що й вплинуло на вираження лексеми «Україна» за допомогою словосполучень *втрачена земля* (В. Стус «О земле втрачена, явися!»), *край далекий* (Т. Шевченко «Сліпа»), *не своя земля* (Т. Шевченко «Мені однаково, чи буду»). А до того ж низка політичних чинників та власна доля авторів зумовили тісне сплетіння прикметника «далекий» з топонімом «Україна» у свідомості носіїв мови: *далека Україна* (Т. Шевченко, «Невольник»), *даленіє дальня Україна* (В. Стус «Неначе стріли, випущені в безліт...»). У зв'язку з цими ж факторами є поширеними конструкції *на тую Україну, на тую країну* (Т. Шевченко «Заросли шляхи тернами»), *там – Україна* (В. Стус «Сосна із ночі впливля, мов щогла...»), *по тій Україні* (Т. Шевченко «Гайдамаки»), *там ридає Україна* (В. Стус «Чого ти ждеш...»), *десь Україна – там* (В. Стус «На схід, на схід, на схід...»). Сполучення терміну «Україна» із займенником *той* і прислівником *там* лаконічно виражає усвідомлення мовців відірваності від рідної землі.

У ментальному просторі геніїв Україна виразно постає в образі матері – їхньої покровительки, що віддзеркалюють лексеми *ненька, матір: моя ненько, Моя Україно* (Т. Шевченко «Думи мої, думи мої...»), *З руїни вже мати не встане* (В. Стус «За літописом Самовидця»), *А ви Україну ховайте: Не дайте матері, не дайте В руках у ката пропадать* (Т. Шевченко «Гайдамаки»), *Раби зростають до синів Своєї України-матері* (В. Стус «Сто років як сконала Січ»). Таке вторинне значення є здобутком як культури, так і мови, а тому відіграє важливу роль у розбудові текстових концептів і їх тлумачення читачем.

Розуміння власної національної самоідентифікації митці передають за допомогою структур із присвійними займенниками *моя, наша, своя*, які є типовими й закономірними для вираження

концепту «Україна»: *Моя Україно* (Т. Шевченко «Катерина»), *Давно опазурились солов'ї, одзьобились на нашій Україні* (В. Стус «Останній лист Довженка»), *Моя Україна палає У мить догорянь* (В. Стус «Моя Україна забула...»), *Нехай свою Україну Я ще раз побачу* (Т. Шевченко, «До Основ'яненка»).

Та поруч із образом *України-неньки* постає *Україна-сирота* й *Україна-вдова*: *А ти, моя Україно, Безталанна вдово* (Т. Шевченко «Сон»), *Це той Первий що розпинав Нашу Україну, А Вторая доконала Вдову сиротину* (Т. Шевченко «Сон»), *Отак то, Богдане! Занапастив еси вбогу Сироту Украйну* (Т. Шевченко, «Великий льох»).

Логічним є зв'язок образів «Україна-мати» й «народ-діти», тому мовним репрезентантом концепту *Україна* стає лексема «син»: *Чого ж ви чванитеся, ви! Сини сердешної України!* (Т. Шевченко «І мертвим, і живим...»), *Гинуть! Гинуть! У ярмах лицарські сини* (Т. Шевченко «І виріс я на чужині»), *Там ридає Україна над головою сина* (В. Стус, «Чого ти ждеш...»), *Побрали з собою в чужину весь тонкоголосий ясир, бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали* (В. Стус «За літописом Самовидця»).

У певних контекстах семантичними відповідниками образу «Україна» стають лексеми «земля», «край», «світ», «сторона». Варто зазначити, що концепт *Україна* репрезентують опозиційні образи «рай» та «пекло»: *Подивиться на рай тихий, На свою країну* (Т. Шевченко «І мертвим, і живим...»), *І рай, і пекло – все тут під'яремне* (В. Стус «О краю мій...»).

У процесі об'єктивації концепту автори використовують розгорнуту асоціативну структуру, до якої належать топоніми *Чигирин, Суботів, Київ, Хрещатик, Прип'ять*. Окреме місце у вербалізації концепту посідає лексема «земля», на основі якої вибудовується розгорнута образно-асоціативна система: «*рідна земля*», «*заплакана земля*», «*трепетна земля*», «*козцька земля*», «*земля, полита кров'ю*». Представлені образи ґрунтуються насамперед на історичному досвіді держави та її народу, в уяві якого Україна постає в образі «*скаліченої землі*», репрезентованому конструкціями слів «*наруга революцій*» (В. Стус «О краю мій...»), «*земля, рабована віками*» (В. Стус «Сто років як сконала Січ»), «*земля в кайданах*» (Т. Шевченко «Єретик»).

Характерною для мовотворчості Шевченка та Стуса є опозиція *«рідний край – чужина»*: *Коротке – рідне, довге – що чужинне* (В. Стус, «Кривокрилий птах...»), *Ще видиться: чужий далекий край* (В. Стус, «Чого ти ждеш...»), *Обабіч – чужаниця чужина. Під кожним під крилом – чужа чужина* (В. Стус, «Неначе стріли, випущені в безліт...»), *На чужину з України Брати розійшлися...* (Т. Шевченко «В казематі»).

Зазначимо, що концепт *Україна* формується за допомогою такого художнього засобу як метонімія, що надає лексемі нового значення – *«народ»*: *Зажурилась Україна – Така її доля!* (Т. Шевченко, «Катерина»), *Дніпро на нас розсердився, Плаче Україна...* (Т. Шевченко «Гайдамаки»), *Гомоніла Україна, Довго гомоніла* (Т. Шевченко «Гайдамаки»), *Там ридає Україна над головою сина* (В. Стус «Чого ти ждеш»), *Україна тривожиться, Бунтує* (В. Стус «Моя Україна забула...»).

Осмислення героїчного минулого нашої держави накладає свій відбиток на відображення картини світу, тому поряд зі словом «Україна» виступає образ *«слава»*: *От де, люде, наша слава, Слава України!* (Т. Шевченко «До Основ'яненка»), *Наша воля й слава! Пливають собі та співають* (Т. Шевченко «Гамалія»), *Україна, Лебединя, Слава за сином назирає з під руки* (В. Стус, «Здається, чую: лопають каштани...»).

Але все ж світобачення та погляди митців на Україну сконцентрувалися в епітеті *«тихий»*: *Подивіться на рай тихий, На свою країну* (Т. Шевченко «І мертвим, і живим...»), *Світе тихий, краю милий, Моя Україно* (Т. Шевченко, «Розрита могила»).

Автори загострюють увагу на *неповторності* краю: *Нема на світі України, Немає другого Дніпра* (Т. Шевченко «І мертвим, і живим...»), *Бо як не стане України, тоді не стане і біди* (В. Стус «Костомарв у Саратові, VI»).

На нашу думку, частково концепт *Україна* формується за участю конструкцій із займенником *«весь»*, що виражає ідею єдності держави, що є наскрізною у творчості Шевченка й Стуса: *Не десять душ, а, слава богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна* (Т. Шевченко «Гайдамаки»), *Задзвонили в усі дзвони По всій Україні* (Т. Шевченко «Гайдамаки»), *Відговорили всі струмки, а Україна, Лебединя, Слава за сином назирає з під руки...* (В. Стус, «Здається, чую: лопають каштани...»).

Отже, в художніх текстах Тараса Шевченка і Василя Стуса, а також за аналогією і в мисленні авторів слово «Україна» вживається в таких значеннях, які міцно закріплені у свідомості українців та були властиві для початкового етапу формування оніма в мові; а також тих, які з'явилися під впливом історичного минулого народу, соціальних умов, в яких він жив, а також його культурного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аскольдов-Алексеев С. А. Концепт и слово. *Русская речь. Новая серия*. Ленинград : Ленинградское отделение, 1928. Вып. 2. С. 267–279.
2. Даниліна О. В. Концепт «Місто» в прозових текстах Сергія Жадана. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. 28, ч. 1. С. 347–354.
3. Мороз О. О. Концепт «Україна» як компонент мовної картини світу українця. *Вісник Маріупольського державного університету: Філологія*. 2010. №2 (4). С. 150–157.
4. Ніконова В. Г. Концепт – концептуальний простір – картина світу: досвід поетико-когнітивного аналізу художнього тексту. *Вісник КНЛУ : Філологія*. 2012. Том 15. № 2. С. 117–123.
5. Павлушенко О. А. Концепт «Україна» в індивідуально-авторських картинах світу Т. Шевченка й В. Стуса. *Молодий вчений*. 2019. № 2(2). С. 451–455.
6. Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Том 4. 563 с.
7. Швидка Н. В. Своєрідність репрезентації концепту краса в сакральному вимірі. *Молодий вчений*. 2017. № 6.1 (46.1) С. 110–113.

ДЖЕРЕЛА

1. Стус Василь. Вибрані твори. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 352 с.
2. Шевченко Тарас. Кобзар: Повне видання ілюстроване малюнками Тараса Шевченка. Буенос-Айрес : Полтава, 1950. 472 с.